

HAZAI TÜKÖR

A paraszti polgárosodás múltjáról és esélyeiről

BELÉNYI GYULA

Paraszti sorsfordulók a 20. században

Néhány oldalnyi terjedelemben véleményt formálni egy olyan átfogó, összetett kérdésről, mint a magyar paraszttársadalom 20. századi története, még akkor is kockázatos vállalkozás lenne, ha nem élnénk politikai vitáktól terhes időkben. Ám – ki ne tudná – ilyen időkben élünk. Mi több, e zajos, gyakran indulatos vitákban a felek gyakran merítik érveiket a 20. századi magyar történelem eseményeiből, aktualizálva, sőt olykor-olykor politikai igényeik szerint egyoldalúan értelmezve azokat. Így aztán kétszeresen nehéz a helyzete annak, mint e sorok írójának is, aki nem kíván pártharcok közvetlen részese lenni, írásával nem agitálni szeretne, hanem egyszerűen a dolgot magát (és magáért) bemutatni. Attól a meggyőződéstől vezettetve, hogy a kérdés így értelmezve is van annyira fontos és érdekes, hogy igényt tarthasson a figyelemre.

Az említett veszélyek tudatában, de azoktól el nem rettenve az alábbiakban néhány gondolatot kívánok közzétenni a magyar paraszttársadalom első világháború utáni történetével kapcsolatban.

*

A két világháború közötti Magyarország politikai és szellemi életében jelentősen felértékelődött a parasztkérdés, mint szociális és politikai probléma egyaránt. Azt is mondhatnánk: a közvélemény ekkor fedezte fel igazán azokat a társadalmi gondokat, amelyek még a dualizmus korában keletkeztek, ám néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve akkor nem keltettek nagyobb politikai, művészeti vagy tudományos érdeklődést. 1920-tól viszont úgyszólván minden politikai irányzat – ki őszinte meggyőződésből, a problematikát már-már nemzeti „sorskérdésnek” tekintve, ki taktikai megfontolásból – szükségét érezte, hogy véleményt formáljon a parasztság helyzetéről, s kifejtse a kibontakozással kapcsolatos elgondolásait. Hosszú a sor: a parasztság, s mindenekelőtt a földtulajdonnal rendelkező parasztok politikai érdekképviselőjét legfőbb hivatásának tekintő, 1930-ban újjászervezett Kisgazdapárttól (a kor egyik legdemokratikusabb pártjától) Bajcsy-Zsilinszky Endrén át, aki az Áchim L. Andrással még a háború előtt támadt tragikus konfliktustól jutott el a könyvcímbe is leírt álláspontra: „Egyetlen út a magyar paraszt”, a konzervatív, s így a parasztság problémáitól távol álló Szekfű Gyuláig, aki a 30-as években a *Három nemzedék* új kiadásához írt nevezetes kiegészítő fejezetében már így fogalmazott: „...el kell ismernünk, hogy a mezőgazdasági munkásosztály megmentése, emberi méltóságba visszaemlése nemcsak nagy,

de talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk". Az 1919-es proletárdiktatúra mereven földosztásellenes politikája után a baloldali pártok is módosították álláspontjukat; az SZDP például 40 évvel a megalakulása után ebben a korszakban (1930-ban) fogadott el először átfogó agrárprogramot. E rövid, jelzésszerű felsorolásból sem hiányozhat természetesen annak megemlézése, hogy az 1930-as években fellépett egy olyan szellemi mozgalom, nevezetesen a népi íróké, amely számára a paraszttársadalom, tágabban a vidéki Magyarország sorsa, modernizációjának ügye minden mást megelőző, központi kérdés volt.

A parasztkérdés iránti érdeklődés megnövekedésének valós és igen nyomós okai voltak. Indokolta azt már pusztán a parasztság óriási tömege is. A mezőgazdaságból élő keresők, akik túlnyomó többségükben a parasztság különböző rétegeihez tartoztak, 1920-ban az összes keresők kerekítve 58, két évtizeddel később, 1941-ben 49%-át, tehát a társadalom legnagyobb foglalkozási csoportját alkották. Az érdeklődés megnövekedését persze nemcsak a parasztság nagy tömege indokolta, hanem sajátos, a magyar társadalomfejlődés egészével összefüggő fejlődési problémái is. A „fejlődési problémák” elközpontolt szövezzétéletét most, itt szó szerint kell értenünk: az 1848-tól megkezdődött, visszaesésekkel megnehezített társadalmi korszerűsödés ugyanis folytatódott az első világháború utáni új helyzetben is, de e folyamat útjában ekkor is komoly akadályok tornyosultak. Előbbiek a társadalom foglalkozási szerkezetének módosulásában, a paraszti földhasználat növekedésében és a paraszttársadalom korszerűsödésében jutottak kifejezésre, mint erre alább visszatérek.

Először azonban vegyük sorra a korszerűsödési folyamat akadályait, illetve bizonyos fejlődési zavarait, tekintve, hogy ezek egy része nemcsak közismertebb, de társadalomtörténeti szempontból valóban fontosabb is az előbbieknél. Ezek közül ismertségben is, fontosságban is kiemelkedik a *földbirtokmegosztás aránytalansága*. Már jóval rejtettebb, ám jelentőségében alig marad el mögötte az *agrártúlnépesedés problémája*. Jól ismert viszont a paraszttársadalom alacsony fogyasztási nívójának, egyszerűbben *szegénységének* kérdése. Végül csak az általánosságok szintjén ismert, de történettudományi alap kutatásokkal még kevésbé feltárt, a *rendies érintkezési formák* bizonyos továbbélése.

Bár a földbirtokmegosztás aránytalanságaival és a paraszttársadalom alsó rétegeinek szegénységével kapcsolatos, szép számú irodalmi, publicisztikai és történettudományi írás között meglehetősen sok az olyan, amelynek hangja indulattól fűtött, érvelésmódja erősen agitatív és nem higgadtan érvelő, vitathatatlan tény, hogy a két világháború között roppant aránytalan volt a földbirtokmegosztás, és ettől nem függetlenül (noha nem csak emiatt) a parasztság jelentős része súlyos szegénységben élt. Talán a leggyakrabban idézett, az 1935. évi földbirtokmegosztás alapján számított két adatpár a következő: a földtulajdonosok 0,2%-a, azaz 1066 tulajdonos mondhatta magának az ország mezőgazdasági területe 29,9%-át, ezzel szemben a 0–5 kat. holdasok, akik az összes tulajdonos 75%-át alkották (számuk megközelítette az 1,2 milliót) az ország mezőgazdasági területének mindössze 10,1%-ával rendelkeztek. Súlyos aránytalanság! Tévedés lenne azonban azt hinni – mint ez széles körben tapasztalható –, hogy az 1000 kat. holdon felüli birtokok azonosíthatók az „úri nagybirtok”-kal, azaz, hogy 1066 nagybirtokos (arisztokrata) tulajdonában lett volna közel 5 millió hold föld. E földtulajdonosok ugyanis csak részben voltak természetes személyek, részben azonban jogi személyek. Megvizsgálva a legnagyobb földbirtokosok rangsorát, kiderül, hogy az ország földterületének közel egytizedével, másfél millió holddal rendelkező 25 legna-

gyobb birtokos közül mindössze nyolc volt természetes személy – valamennyien a magyarországi arisztokráciához tartoztak – és 17 jogi személy. A lista élén ugyan herceg Eszterházy Pál állt, roppant, 223 ezer kat. holdas birtokával, de további hét társával együtt is a 25 legnagyobb földtulajdonos együttesen számított 1,53 millió kat. hold földjének csak 38%-ával, 575 ezer holddal rendelkezett. Ráadásul földterületüknek jóval nagyobb részét alkották a mezőgazdasági szempontból kevésbé értékes területek, mint a paraszti kézen levő földekének: a nyolc említett főrendi család birtokának 37, illetve 9%-a volt például erdő és legelő. Hasonlóképpen fontos tény, hogy e nyolc latifundium területéből 149 ezer holdat, azaz több mint egynegyed részt bérletként hasznosítottak. (Azt azonban ezzel a forrásvizsgálati módszerrel nem lehet megállapítani, mennyi volt ebből: nagy- és mennyi a paraszti földhasználat szempontjából oly fontos kisbérlet.) A 17 jogi személy tulajdonában levő föld esetében viszont már az is kérdéses, hogy földhasználatuk azonosan ítéltető-e meg, mint az arisztokratáké. E kérdésről leghatározottabban az alföldi városok birtokainak a latifundiumokkal történő azonosítása után tehető ki. (Debrecen város a maga 90 906 holdjával a lista 2., Szeged pedig 69 190 holdjával az 5. helyen állt.) Ezek ugyanis, miként más, az első 25 földbirtokos közé nem tartozó, de ezer holdnál nagyobb földdel rendelkező alföldi városi birtokok is, túlnyomóan paraszti használatban voltak, s a tulajdonos – a város – sem rokonítható az arisztokrata tulajdonosokkal. A paraszti használat bérletek formájában valósult meg: Szeged város például tartós, 10–15 évre szóló szerződést kötött a kisbérlettel; minnek következtében a bérlők a bérelt földet tartósan használhatták. (1935-ben a város 69 ezer holdjából 49 ezer bérelt volt.) Bár tagadhatatlan, hogy a bérlet, még a legkedvezőbb tartós bérlet sem volt egyenértékű a paraszti magántulajdonnal, az azonban még kevésbé állítható, hogy e bérlők társadalmi helyzete az uradalmi cselédekéhez lett volna hasonló.

Az állami tulajdont képező nagybirtokok területének egy jó része a paraszti földhasználat szempontjából szintén kevésbé jöhetett számításba, mert szinte kizárólag erdőterületekből álltak. (A királyi erdészeti kincstár 61 600 holdjából 57 500, a királyi koronauradalom 55 900 holdjából 39 ezer volt erdő.) Nehezebb ebből a szempontból megítélni az első 25 birtok között többséget alkotó egyházi birtokokat. Különböző jogi személyekként (katolikus vallásalap, r. kat. főkáptalan, püspökségi, érsekségi, apátsági birtokok stb.) a római katolikus egyház kilencszer szerepel a 25 legnagyobb földtulajdonos listáján. A megítélés azért nehezebb, mert e földek mind a művelés szerkezetét, mind a bérbe adott földek arányát tekintve jobban emlékeztettek az „úri nagybirtok”-ra, mint az állami vagy városi birtokra. A paraszti földhasználat lehetősége itt tehát objektíve nagyobb lett volna, mint a nagy állami erdőgazdaságok vagy nagybirtokok esetében, ám bérbe adott földjeik területi aránya nemcsak a városokétól maradt el jelentősen, de még a nyolc magánbirtokétól is.

A fenti tények megemlítése különösen azért volt fontos, mert a két világháború közötti időszakban is, s majd később is élt (él) olyan meggyőződés, amely a nagybirtokok kisajátításával és a szegényparasztnak közötti szétosztásával a mezőgazdaság és a paraszttársadalom gondjait egycsapásra megoldhatónak látta. Holott azok nem voltak megoldhatók egyetlen huszárvágással, noha vitathatatlan, hogy az első határozott lépést valóban egy átfogó, s a parasztnak az 1920-as években végrehajtottnál nagyobb területű földeket juttató földreform kellett legyen. Ez azonban csak egy mélyebb, átfogóbb átalakulási folyamatnak az első lépése lehetett volna. A paraszttársadalomnak ugyanis a földbirtokmegosztás aránytalanságához hasonló jelentőségű problémája volt

az, amit történettudományi terminológiával agrár-túlnépesedésnek nevezünk. Az agrár-túlnépesedés – némi leegyszerűsítéssel fogalmazva – annyit jelent, hogy a mezőgazdasági termelés adott színvonalán a mezőgazdaságból élő népesség száma túlságosan magas az ország földterületéhez képest. Nos, Magyarországon ez volt a helyzet: a négy és fél milliós mezőgazdasági népesség száma túlságosan magas volt az ország 16 milliós kat. holdas mezőgazdasági területéhez viszonyítva. Ennek következtében ugyanis a mezőgazdasági munkások és a törpebirtokosok egy jelentős része egy gazdasági évben csak 150–180 munkanapot tudott dolgozni, tehát munkaerejét csak részlegesen használta ki, ami nagyban hozzájárult e rétegek szegénységéhez. Az agrár-túlnépesedés mint komplex gazdaság- és társadalomtörténeti jelenség – és ez az, amiről mindig is jóval kevesebb szó esett és esik, mint a földbirtokmegosztás aránytalanságairól – nem volt megoldható az agrárkérdés keretein belül, még a földbirtokviszonyok legteljesebb demokratizálásával sem. Ezt a jelenséget csak az ország gazdaságának további korszerűsítése, mindenekelőtt a nem mezőgazdasági szektorok, az ipar, a közlekedés, a kereskedelem és más gazdasági ágak munkaerőpiacának bővülése szüntethette volna meg. A két világháború között ezen a téren történt is számottevő előrehaladás, mint ezt korábban idézett adataink bizonyítják (1920–1941 között 58%-ról 49%-ra csökkent a mezőgazdasági keresők aránya), ám ez nem volt elegendő a túlnépesedés megszüntetéséhez. Megjegyzem, a tömeges munkaerő-piaci túlkínálat és következménye: az olcsó munkaerő nemcsak az e munkaerőt elsősorban alkalmazó nagybirtokoknak volt érdeke, hanem más gazdasági szektorok munkaadójának is az ipartól a közlekedésen át a kereskedelemig. Az olcsó, képzetlen munkaerő ugyanis ezekben a gazdasági ágakban is foglalkoztatást keresett. (Ismeretes, minél kevésbé kiképzett egy dolgozó, annál könnyebben léphet át a munkaerőpiac egyik szegmentumából egy másikba, s lesz például a napszámosból építőipari segédmunkás – mint Móricz Zsigmond „boldog embere”, Joó György –, vagy lesz a paraszti háztartásból kimozduló fiatal lányokból városi házi-cseléd, és a sort hosszan folytathatnánk.) E hatalmas tömegű munkaerő árának alacsonyan tartása egy szociálisan nem, vagy alig szabályozott piacgazdaság keretein belül tehát úgyszólván minden munkaerőt alkalmazónak érdeke volt.

És ezzel eljutottunk e korszak harmadik fontos problémaköréhez, a paraszttársadalom szegénységének kérdéséhez. Ha a 18. századi angol gazdaság történetét elemző nyugat-európai történészek a női- és gyermekmunka tömeges alkalmazását tartották az ipari forradalom „nagy morális szégyenének”, akkor az 1867 után felgyorsuló hazai gazdasági átalakulás ilyen morális szégyene a hatalmas tömegű agrárszegénység pusztá léte volt.

Végül a társadalmi modernizáció egyik fő akadályának tartom azt, hogy a „felső társadalom” és a parasztság kapcsolataiban tovább éltek a rendi eredetű érintkezési formák, az, amit leegyszerűsítve, de találóan „úr-szolga” vagy úr-paraszt viszonynak neveztek. Ha a sokat, s nem mindig kellő alappal hangoztatott „feudális maradványok” valamivel, akkor e rendies érintkezési formákkal kapcsolatban joggal említhetők. Ez közvetve a parasztság egészét érintette: a gazdasági, a politikai és a kulturális élet megszervezésében, az alsó és a felső társadalom közötti „közlekedés” korlátaiban volt tettenérhető. Közvetlenül és erősebben pedig a valamilyen formában az uradalmakon dolgozókat, elsősorban az uradalmi cselédséget sújtotta.

A vázolt fejlődési problémák mellett és ellenére a két világháború között több fontos területen egyidejűleg előre is haladt a paraszttársadalom korszerűsödése. Már a fentiekben utaltam például arra, hogy – az egész magyarországi társadalmi mobilitás

talapzataként – folytatódott a mezőgazdasági népesség kilépési mobilitása, s éppen ebben a korszakban (1941-re) csökkent először 50% alá a mezőgazdasági keresők aránya. Nőtt továbbá a paraszti földhasználat aránya is, elsősorban az 1920-as években végrehajtott, sok embert érintő (bár csak minimális területeket juttató) földreform hatására, de a földvásárlások útján és a bérletek terjedésével is. Különösen fontosnak tartom, hogy folytatódott és számottevő eredményeket mutatott fel a paraszttársadalom egyes csoportjainak a polgárosodása. Az alföldi agrárvárosok mindig is szabadabb, s ezért öntudatosabb parasztságn belül például egyes csoportok a gazdálkodás és az életmód tradicionális elemeivel szemben határozottan polgári értékeket követték. A birtokolt földterület nagysága mellett, esetleg helyett olyan új elemek jelentek meg értékrendjükben, amelyek kifejezetten polgáriak voltak: a piacorientált, nyereségre törekvő áruterelés, s az azzal elválaszthatatlanul együttjáró új munkaerőkereslet, a szorgalmas, kemény munka tisztelete. Életmódjukban megindult a munka- és szabadidő elválása, szórakozásukban a hagyományos, közösségi formák mellett megjelentek az individuálisak. Külön említést érdemel a lakáskultúra átalakulása; a módos agrárvárosi gazdák „L” alakú, általában át-, pontosabban hozzáépítéssel keletkezett lakóházaiban 4–6 lakószoba mellett már fürdőszoba is épült. Ha ezeknek a házaknak a külső megjelenésén, különösen a kertbe hosszan hátranyúló szárnyukon jól észrevehető is a paraszti építészeti jegyei, funkcionálisan már a polgári életformát anticipálták.

*

Ismeretes, hogy a második világháború után a teljesen új alapokon megszervezett politikai élet egyik időben is, fontossági sorrendben is legelső teendője a földreformról szóló rendelet kiadása volt. E helyütt el kell tekintenünk a rendelet kiadásával kapcsolatos politikai események ismertetésétől. Annyit azonban szükséges megjegyezni, hogy a földreform eszméjét az újjászerveződő politikai élet valamennyi pártja magáénak vallotta. A rendelet megjelenését követően, különböző jogcímenen 5,6 millió kat. hold földet sajtóztattak ki, s ennek háromötöd részét, 3,3 millió kat. holdat osztottak szét a földigénylők között. Mit tudott és mit nem tudott megoldani ez az 1945-ben végrehajtott földosztás azokból a problémákból, amelyek a két világháború között jellemezték a parasztság helyzetét? Vegyük először sorra azokat, akiket hátrányosan érintett, a nagy- és középbirtokosokat. Mivel ez a reform, szemben a két évtized előttivel, egyáltalán nem törekedett a nagybirtok kíméletére, az 1000 hold feletti nagybirtokokat teljes egészében, a 100 és 1000 hold közötti középbirtokokat pedig túlnyomó részben kisajátította. (A tulajdonosoknak fizetendő kártérítés ígérete mellett tette ezt, ám az állam – a kártérítő – végül nem fizetett.) Társadalomtörténeti szempontból ez nem kevesebbet jelentett, mint a történelmi arisztokrácia gazdasági alapjának megszüntetését, s ezzel a réteg társadalmi helyzetének alapvető megváltozását, teljes deklasszálásának kezdetét. A gazdasági kisajátítás együtt járt politikai vezető szerepének teljes megszűnésével (ismereteim szerint Magyarország utolsó gróf minisztere Teleki Géza volt – az 1941-ben öngyilkosságot elkövető miniszterelnök fia –, aki az Ideiglenes Kormányban látta el a vallás- és közoktatási miniszteri teendőket), s megkezdődött addig vitathatatlan kulturális vezető szerepének, értékrendjének visszaszorítása, elvetése is. (Közel fél évszázad távolából talán nem tűnik eretnekségnek, ha ez utóbbinak az ellentmondásosságára is felhívjuk a figyelmet, noha vitathatatlan, hogy az az értékrombolás, ami például az ország egésze számára nagy kulturális értéket jelentő kastélyok pusztulásával-pusztf-

tásával lezajlott, főleg 1948 utánra tehető, amikor egyébként a tegnapi arisztokraták túlnyomó többségét a legszerényebb polgári nívón sem engedték a társadalomba beilleszkedni. De ez már egy másik történet.)

Visszatérve a feltett kérdésre, az 1945. évi agrárátalakulás a parasztság szempontjából két területen hozott alapvető változást. Az egyik a rendies érintkezési formák háttérbe szorulása volt, amely nemcsak a földbirtokosokkal kapcsolatos magatartás megváltozásában, hanem a hagyományos állami és egyházi intézményekkel kialakult kapcsolat átalakulásában is tettenérhető. Más szavakkal: jelentősen hozzájárult a paraszti magatartásnak ahhoz az (1948 után sajnálatosan elenyésző) átalakulásához, amelynek során az egykori jobbágyi alázat még fellelhető elemeit végképp az állampolgári öntudat válthatta fel. Az öntudat megnövekedését elősegítette, hogy többféle formában is előrehaladt a parasztság társadalmi önszerveződése, mi több, a választójog jelentős kiterjesztésével politikai súlya is megnövekedett. Megjegyzendő azonban, hogy a társadalmi önszerveződés bizonyos formáira már igen korán, még az ország általános szovjetizálását megelőzően, önkényes politikai intézkedések árnyéka vetődött. Gondolok például a megszálló katonai hatóság, a SZEB durva beavatkozására az ország belpolitikai életébe az 1946 júliusában kelt, ún. Szviridov-level útján, amelynek nyomán feloszlatták a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesület Országos Testülete (KALOT) szervezeteit. Gondolok továbbá a paraszti érdekképviselet körül folyó belpolitikai vitába történt beavatkozásra is, amellyel a baloldali pártok mellé álló megszálló hatóságok 1946 szeptemberében megakadályozták, hogy a parasztság a munkássághoz hasonló jogkörű érdekképviselettel rendelkezzhessenek.

A változások másik fontos területe a földbirtokmegosztás mélyreható átalakulása volt. A nagybirtokok felszámolásáról már esett szó, ahhoz legfeljebb annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a kisajátítás természetesen a jogi személyekre is vonatkozott. A parasztbirtokok helyzetével kapcsolatban az első és legfontosabb megállapítás az, hogy 3,26 millió kat. hold területtel nőtt a paraszti kézen levő földek területe, amelyet 642 ezer mezőgazdasági munkás, törpe- és kisbirtokos között osztottak szét. E jól ismert adatok csupán néhány kiegészítő megjegyzést igényelnek. Először is az tűnik szembe, hogy milyen nagy az eltérés az igénybe vett és a kiosztott föld területe között (2,3 millió hold), amit a nagybirtoknak azok a sajátosságai, például az erdőterületek különösen magas aránya magyaráznak, amelyekről már korábban esett szó. A földosztás következtében jelentősen csökkent a mezőgazdasági munkások aránya, növekedett viszont a törpebirtokosoké és a szegényparasztoké. A 642 ezer földhöz juttatott közül 370 ezer korábban egyáltalán nem rendelkezett földdel, s most a földreform hatására vált – általában kis területű, a megélhetést éppen csak biztosító – föld tulajdonosává. (260 ezer mezőgazdasági munkás átlag 4,9 hold földet kapott, amely az önálló gazdálkodáshoz szükséges föld minimuma volt. Csak a közel 110 ezer egykori uradalmi cseléd számára juttattak több, átlag 8,4 kat. hold földet.) 245 ezer volt azok száma, akik 1945 előtt is rendelkeztek valamekkora földterülettel, nagy többségük törpebirtokkal, s most ahhoz kaptak kiegészítésül néhány (általában 3-4) holdat. Ezek az adatok világosan bizonyítják, a földreform az egészen kis magántulajdonnal rendelkezők rétegét növelte meg nagyon jelentősen, de semmiféle „középparaszttosodási” hullámot nem indított el, mint azt már egykorúlag is, s főleg majd a néhány évvel későbbi politikai propagandában állították. Az újjazdák túlnyomó része megélni alig tudó szegényparaszt lett, sőt egy kisebb részük kicsiny földterülete, társulva az állatállomány és a gazdasági felszerelés, olykor a szaktudás hiányával, nem is biztosította az újbirtokos család megélhetését.

Hasonlóképpen fontos tény, hogy a földreform, noha valóban egész nagyságrenddel csökkentette, de el nem tüntette a mezőgazdasági munkások rétegét: számuk (eltartottjaikkal) 1949-ben is meghaladta a háromnegyed milliót (hozzájuk számítva a 0–1 holdasokat). És ez már átvezet ahhoz a két kérdéshez, amelyet az 1945. évi földosztás nem oldhatott meg. A mezőgazdasági munkások e tekintélyes tömege ugyanis nem a földreform valamilyen „mulasztásának”, „hibájának” volt a következménye, hiszen a végrehajtás során még az egyébként is radikális rendeletet túlhajtották, hanem az agrártúlnépesedés tényének. Azon pedig a legtökéletesebb földreform sem segíthetett, hanem csupán a kilépési mobilitás további folytatódása. Ez azonban 1941–1949 között megtorpant, sőt visszajára fordult; az ország gazdaságát ért súlyos háborús károk következtében ugyanis foglalkozási visszarétegződés zajlott le az 1940-es évek második felében, s így 1949-ben újra 50% fölé emelkedett a mezőgazdasági keresők aránya. Ebben a helyzetben különösen nagy szociális terhek neheztedek a földreform után is föld nélkül maradtak rétegére. A két világháború között ugyanis a nagy- és közép-birtokok, mint említettem, az alulfoglalkoztatás eszközével egy széles, eltartottjaikkal többmillióos réteg tagjai között osztották el a viszonylag kevés munkaalkalmat. Most viszont az újbirtokosok, akik tulajdonba kapván a tegnapi nagybirtokot, természetesen nem vállalták a kevés munkaalkalom arányos elosztását, hanem saját földjüket a család munkaerejének maximális mozgósításával, idegen munkaerő alkalmazása nélkül művelték meg. Ezért a föld nélkül maradt réteg az 1940-es évek második felében sokkal nehezebben jutott munkaalkalomhoz, mint 1945 előtt. Ez a háborút közvetlenül követő időszakban még kevésbé volt érezhető, de a hadifoglyok tömeges hazaérkezésével egyre nyilvánvalóbb lett nemcsak az érintettek, de a politikai pártok és az államapparátus illetékes hivatalai előtt is. Már csak azért is, mert e rövid korszak egyik legnagyobb vidéki tömegtüntetését jobboldali jelszavakkal e réteg részvételével tartották Debrecenben. (A Szabad Nép első reflexével „fasiszta provokátorokat” emlegetett.)

Végül a földosztás természetesen nem változtatott a paraszttársadalom széles alsó rétegeinek szegénységén. Sőt, az életkörülmények a háborús pusztítások és a gazdaság háborút követő leromlása miatt még romlottak is az 1945 előtti viszonyokhoz képest.

*

A paraszttársadalom szerkezeti átalakulásának harmadik, a parasztság számára legtöbb megrázkódtatást hozó szakasza 1948-ban vette kezdetét. Mint ismeretes, az 1940-es évek végétől az 1960-as évek első feléig tartó változások nem valaminő öntörvényű fejlődés következményei voltak, hanem azokat – a diktatórikus politikai berendezkedés következtében példátlan cselekvési szabadságra szert tevő – államhatalom indította el. Az 1940-es évek végére politikai egységuralomra szert tett kommunista párt (neve 1948 júniusától: Magyar Dolgozók Pártja) ugyanis megkezdte az ország életének szovjet mintára történő átszervezését, ami a mezőgazdaság és a parasztság szempontjából elsősorban a kisparaszti gazdaságok millióinak termelőszövetkezetekbe tömörítését jelentette, akkori frazeológiával: az „egyéni gazdálkodás” felváltását a „szocialista társas termelés”-sel. Paraszttársadalmak „milliói”-ról beszélni persze nem egészen pontos, hiszen 1949-ben 1,4 millió, földtulajdonnal rendelkező személyt írtak össze Magyarországon, ám nagyságrendjüket azért volt fontos hangsúlyozni, hogy kitessek: a kolhozosítás által érintett parasztság többsége nem 1945-ben kapott földet (csak emlékeztetőül: a földreform során 370 ezer olyan személy részesült juttatásban, akinek korábban egyáltalán nem volt földje, és 245 ezer olyan, akinek korábban is volt

kisebb gazdasága), hanem ún. régi birtokos volt. Olyan ember, akiben általában erősebben élt a tulajdonosi tudat, mint azokban, akik csak 1945-ben részesültek juttatásban. Tágabb értelemben pedig ez a politika a parasztság és általában a falun élő lakosság számának és társadalmon belüli arányának radikális csökkentését is célozta. A hatalom ugyanis teljes bizalmatlansággal tekintett a parasztságra – ezt jelzi, hogy az ideológiai zsinórmértéknek számító Társadalmi Szemle egy 1949-ben megjelent, elvi jellegű cikkében en bloc „nacionalistá”-nak bélyegezte –, ezért nagy tömegeit a legrövidebb időn belül (akár kényszerűen, csupán segédmunkásként) a városi munkásság soraiba kívánta átpumpálni.

Ez a parasztsággal kapcsolatos politika szöges ellentétben állt azzal, amit az MKP mindössze két évvel korábban még hangos szóval hirdetett. 1946 őszén tartott III. kongresszusán még az alábbiakat tekintette fő agrárpolitikai feladatnak: „a kisbirtokrendszert gazdaságilag megszilárdítani, a termelést belterjessé, sokoldalúvá, jövedelmezővé tenni”. Ezzel szemben, amikor a szavak tettekre váltása napirendre kerülhetett volna, 1948 őszétől olyan gazdaság- és agrárpolitikai gyakorlat útjára lépett, amely a mezőgazdaság súlyos megsarcolásával, a lakosság, és különösen a falusi lakosság életkörülményeinek drasztikus lerontásával fizettette meg a – korabeli kifejezéssel – „sztálini iparosítás” (későbbi elnevezéssel: „szocialista iparosítás”) árát.

E politikai gyakorlat a parasztság szempontjából két fontos társadalomtörténeti következménnyel járt. 1. Szélsőségesen megnövekedett, bizonyos időszakokban egyenesen menekülésszerűvé vált kilépési mobilitása. 2. Megjelent, s mintegy másfél évtizedes, államilag vezérelt átszervezési folyamat végén a parasztságon belüli többségi csoporttá vált a termelőszövetkezeti parasztság.

A minden fontos gazdasági pozíciót kezébe kaparintó államhatalom 1948 második felétől tudatos erőforrás-átcsoportosítást hajtott végre a gazdaság egyes nagy szektorai és párhuzamosan az ország egyes nagy gazdasági régiói között. Ez a hatalmas arányú átcsoportosítás egyoldalúan a nehézipar és az alapanyaggyártás érdekeit szolgálta, és a mezőgazdaság, továbbá az infrastruktúra, valamint a lakossági fogyasztás súlyos visszaeséséhez vezetett. Mivel egyes paraszti rétegek a magas a magas adó- és beszállítási terhek, a roppant sérelmes árviszonyok és más okok miatt (ezek egy részére visszatérek) nagyon rövid idő alatt tönkrementek, ugrásszerűen megnövekedett a parasztság kilépési mobilitása, mégpedig annak úgynevezett nemzedéken belüli (azaz felnőttkorban lejátszódó) formája. A keresők átrétegződésének iránya (a mezőgazdaságból elsősorban az iparba, másodsorban egyéb gazdasági ágakba történő átlépés) ugyan megegyezett azzal, amely a legfejlettebb országokét is jellemezte, ám üteme sokszorosán felülmúlta azokét. Angliában 100, Németországban 80 év kellett ahhoz, hogy a mezőgazdasági keresők aránya az összes kereső feléről a negyedére csökkenjen, míg Magyarországon ez az 1949–1970 közötti 21 évben zajlott le! Ez a messze-messze túl-hajtott ütem mással, mint az államnak a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatokba történt durva beavatkozásával nem magyarázható. Ennek hatalmas társadalmi terheit pedig elsősorban a parasztság, illetve a belőle (felnőttkori mobilitással) kialakult úgynevezett újmunkás réteg viselte! Úgy vélem, nem kell különösebben bizonygatni, milyen emberi megpróbáltatást jelent, mondjuk, 5–10 holdas kisgazdából egy nagy gyári munkaszervezet segédmunkásává válni. Egy ilyen típusú váltást ráadásul az érintettek – nem is alaptalanul – deklaszálódásként éltek meg, hiszen együtt járt a magántulajdon vagy teljes, vagy részleges elvesztésével. Ezeknek a felnőtt korú embereknek jelentős része családfenntartó volt, s ezért pénzt kellett keresnie, s így nem tudott szak-

mát tanulni; belőlük kerültek ki az anyagmozgató segéd munkások százezrei; az állam tömegesen toborozta őket a legnehezebb munkahelyekre (építőiparba, bányászatba, kohászatba stb.). Terheiket növelte, hogy a munkaalkalmak nem a nagy mezőgazdasági régiókban, például az Alföldön vagy a Dél-Dunántúlon kínálkoztak, hanem mindenekelőtt Budapesten és néhány más nehézipari központban. (Az első ötéves terv időszakában a tömegtájékoztató propagandájával ellentétben az Alföldön alig történtek beruházások: maga az Országos Tervhivatal állapította meg egy belső jelentésben, hogy a nagy térségbe az ország összes beruházásainak 7%-a jutott, holott itt élt a lakosság 32%-a. Ezzel szemben a gazdaságilag egyébként is sokkal fejlettebb Budapesten, ahol abban az időben a lakosság 18–19%-a élt, létesítették az új munkahelyek 47%-át!) Ezért a foglalkozási átrétegződést heves belső migrációs hullám kísérte, részben végleges elköltözés, részben a tömegessé váló ingázás formájában. Megdöbbentő adat: 1949–1963 között csak Szabolcs-Szatmár megye vándorlási vesztesége (elváándorlók és odavándorlók különbözete) – 118 ezer volt! Az Alföld egésze pedig több mint félmillió vándorlási veszteséget szenvedett, amelynek jelentős részét a főváros könyvelhette el nyereségként. Ugyan 1958-ban betelepelési tilalmat rendeltek el Budapest egész területére, ám ez csak az agglomerációs övezetbe tette át a belső migráció fő célpontját, de nem szüntette meg magát a migrációt. Mivel a vándorlással nem tartott lépést a lakásépítés és az infrastruktúra fejlesztése, az elváándorlók életkörülményei igen nehezek voltak. Még így is sokaknak ez volt az egyedüli megoldás, mert falujukban vagy városukban egyáltalán nem találtak munkát, a nagyfokú regionális munkanélküliség miatt. Azok, akik a másik megoldást választották, és jó esetben napi, de nagyon gyakran heti, sőt havonkénti ingázókká váltak, semmivel sem viseltek kisebb terheket. Egy-egy MÁV-beszámolóból vagy szakszervezeti hangulatjelentésből megtudhatjuk: a fekete vonatok kora az 1940-es évek végén kezdődött Magyarországon.

A foglalkozás- és életmódváltás, a nehéz fizikai munka, a migráció vagy az ingázás terheit egyáltalán nem enyhítették magas jövedelmek, mert az 1960-as évek első feléig, de különösen 1949–1954 között ezt a réteget (is) rosszul fizették. E nehézségeket tetézte, hogy a rendszer 1956-ig durván, 1956 után mérsékeltebb eszközökkel államosította a munkaerőpiacot, s a szabad munkaerőmozgás korlátozása a személyes szabadság korlátozásává fajult. A munkahelyről a munkáltató hozzájárulása nélkül történt kilépést („önkényes kilépést”) 1951-től büncselekménynek minősítették, és büntetőjogilag torolták meg – példát elsősorban ezen a parasztból segéd munkássá lett rétegen statuálva. 1951-ben hivatalos szervek már azt mérlegelték, hogy a férfiakat országosan kötelező behívóval mozgósítják és osztják el a munkahelyek között. (A terv megvalósítására nem került sor.) Ezek a vázlatosan jelzett intézkedések mindenesetre világos választ adnak arra: egyfajta „modernizációs diktatúrának” tekinthető-e az az időszak, amelyet egykor „a szocializmus alapjai lerakása”-nak neveztek: ahol nincs szabad munkaerőmozgás, ahol a gazdaság teljesen elszigetelt a világpiactól, ahol az iparosítási program 19. századi mintát és nem 20. század közepi modellt követ, ott erről nem beszélhetünk.

A kilépési mobilitás természetesen nem egyformán jellemezte a parasztság egyes rétegeit. A kezdet kezdetén, például a Dunai Vasmű akkor még Mohácson megkezdett alapozási munkái idején, s más helyeken is a mezőgazdasági munkanélküliek kedvezően fogadták a munkaalkalmak növekedését. E réteg esetében tehát az ipari munkaalkalom vonzó szerepe dominált a társadalmi mobilitásban. A parasztság többsége azonban – a fentebb mondottak értelmében – a mezőgazdasági termelés ellehetetlenülése, azaz taszító tényezők hatására hagyta ott a mezőgazdaságot. A taszító tényezők dominanciája a

gazdagparasztek esetében volt a legnyilvánvalóbb, hiszen ők a gazdasági tönkremenetelen túl politikai üldözöttség is szenvedtek. Ez a kivégzésekkel, súlyos börtönbüntetésekkel és internálással járó „osztályharcos” politika a falvak társadalmában addig vezető szerepet játszó réteg megsemmisítéséhez vezetett, ezért a mintegy hetvenezer, kuláklistán vett parasztember közül még viszonylag azok jártak jobban, akik valahol egy távoli ipari munkahelyen el tudtak helyezkedni.

A kilépési mobilitás utolsó nagy hulláma az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején zajlott le, amikor évi átlagban ismét mintegy százezer kereső lépett ki a mezőgazdaságból. Ennek a mezőgazdaság „szocialista átszervezésének” befejezésével egybeeső mobilitási hullámnak lényegében ugyanazok voltak az indítékai, mint az egy évtizeddel korábbanak; nagyon sok parasztember döntött úgy, ha már nem dolgozhat a saját földjén, nem érdemes vállalnia a mezőgazdasági munka vitathatatlanul igen nagy terheit, s egyidejűleg az állami szociális juttatásokban (átmenetileg vagy tartósan) mutatkozó hátrányokat sem. Ennek ellenére a más gazdasági ágakba ekkor átlépők helyzete valamivel könnyebb volt, mint az 1950-es évek elején, mert időközben megkezdődött az infrastruktúra bizonyos fokú fejlesztése: munkásvonatokat, munkásbuszokat indítottak, munkásszállásokat építettek, amelyek legalább egy fokkal jobbak voltak az első öt éves terv időszakában előszeretettel használt barakkoknál. Helyzetük további konszolidálódását jelentette, ha városba költözvén inkább hosszabb, mint rövidebb várakozási idő után hozzájutottak egy tanácsi vagy szövetkezeti, esetleg OTP-lakáshoz, miközben valószínűleg valamilyen szakmai képeztést is szereztek. Másik részük viszont továbbra is falun lakott, s az 1960-as évek végétől munkahelyén kapott bérért egyre jobban egészíthette ki a mezőgazdasági kistermelés különböző formáival.

Az 1948–1961 közötti agrárpolitika az iparosítási politikához hasonló hatást gyakorolt a paraszttársadalomra. Az 1940-es évek végétől kezdve kirótt hatalmas adó-, beszolgáltatási és egyéb terhek következtében az újkori magyar történelem során soha annyi földet nem hagytak parlagon a parasztek, és soha annyi házat, bútort és más használati tárgyat, továbbá élő és holt gazdasági felszerelést nem foglaltak le és árvereztek el a hatóságok, mint 1948 és 1956 között. Az elszegényedés általános volt. 1952-ben a Csongrád megyei tanács végrehajtó bizottságának egyik ülésén már azt vetették fel, hogy átmenetileg szüneteltetni kellene a parasztek ingóságainak lefoglalását, mert a raktárak már teljesen megteltek azokkal.

Emellett a központi államhatalom olyan szigorú és részletes termelési előírásokkal próbálta irányítani a kisparaszti gazdaságokban folyó termelést, amely teljesen felborította a paraszti gazdálkodás sok évtizeden át működő rendszerét. A központi hatalom ugyanis az egész ország gazdaságát egyetlen központból – mint egy korabeli gazdasági vezető fogalmazta – „egyetlen nagy terv” alapján kívánta irányítani, kialakítva az előírások láncolatát a pártközponttól a tervhivatalon, a minisztériumon, a megyei, majd a járási mezőgazdasági osztályon át a községi tanácsig, amelynek azután minden egyes gazdálkodóra le kellett bontania a felülről kapott tervet. Ez a Kornai János által találtóan parancsgazdasági rendszernek nevezett mechanizmus – a munkaerőmozgás szabályozásához hasonlóan – a magyar mezőgazdaság adott fejlettségi szintjén nem előre-, hanem visszalépést jelentett, hiszen a paraszttársadalmak, illetve maguk a gazdák kétségbeesetten fejtették, illetve érezték, hogy a gazdálkodásukkal kapcsolatos döntéseket maguk hozhassák meg. Az egyéni paraszttársadalmakra nehezedő nyomás ebben a másfél évtizedben kétszer enyhült átmenetileg: 1953–1954-ben, Nagy Imre miniszterelnöksége idején, majd 1957–1958-ban, amikor kifejezetten politikai indítékból enyhítették a

parasztság terheit, s egyidejűleg szüneteltették a nagy tsz-szervezési kampányokat is. Ekkor, a forradalmat közvetlenül követő időszakban egyébként csak az a réteg maradt meg a termelőszövetkezetekben, amely egykor föld nélkül lépett be oda, és egyedüli megélhetésének a jórészt az egykori gazdagparaszti birtokokból származó tsz-földeken végzett munkát tekintette. Ez a magyarázata annak, hogy 1958-ig a tsz-tagok jövedelmi szintje általában az egyéni gazdálkodóké mögött maradt.

Ma már nem kell különösebb bátorság kimondani: a termelőszövetkezetek kevés kivételtől eltekintve az 1958–1961 között lefolytatott átszervezési kampány idején sem a parasztok önkéntes társulásával jöttek létre, mint azt a korabeli propaganda állította. Az egész folyamat mozgatója, irányítója egy különösen nagy hatalommal rendelkező állam volt, amely ugyan nem alkalmazta tömegesen az erőszaknak azokat a durva eszközeit, amelyeket az 1950-es évek elején (bár esetenként ekkor is sor került fizikai erőszakra), viszont bevetett egy hatalmas szervező apparátust, amely a nyomásgyakorlás megannyi más eszközével élt. Tudunk olyan községről, amelyet egyszerre kétszáz, nem helyi „agitátor” vett nyomás alá, s a teljes átszervezésnek 13 éven át ellenálló község 1961 elején két hét alatt „szocialista község” lett.

A tsz-tagok számának zuhanásszerű csökkenése egyfelől, az 1960-as évek elején a tsz-ekben tapasztalható rendkívül alacsony munkafegyelem és rossz általános hangulat másfelől, következtetni engednek azokra a körülményekre, amelyek mellett ezeket a gazdaságokat létrehozták. A hatalomgyakorlás megváltozott módja, egy, az 1956 előtti-nél jóval pragmatikusabb agrárpolitika körülbelül 1963–1964-től csendben jelentősnek mondható engedményt tett a tsz-ekben maradt parasztok számára (akkor ezt a hatalom és a parasztság közötti „első megegyezés”-nek is nevezték). Nevezetesen azt, hogy lehetővé tette: a tsz-ek közös földjeit (tehát nem az akkor még a paraszti gazdálkodásban nem olyan jelentős háztájit!), különösen a munkai ingyenes kapásokat a gazdasági év kezdetén felosszák a tagok között, és azok családi keretekben, lényegében tehát egyénileg műveljék meg a földet, s csak az év végén számoljanak el a tsz-szel.

Az ilyen és hasonló eszközökkel az 1961-re felülről megteremtett struktúrát sikerült stabilizálni. Emelkedni kezdett a tagok addig szerény jövedelme, s az 1960-as évek végére megközelítette a munkásokét. (De nem a negyedszázaddal korábbi gazdag-vagy középparaszti nvót.)

*

Élni nem kell, hajózni muszáj – tartották már a rómaiak is, s tartják egyesek ma is. Az emberek többsége azonban akkor sem, ma sem élhet e nemes elv szerint, mert akkor mára már elfogytak volna az emberek is. A többség az „élni kell” kevésbé heroikus, de praktikus elvét követte, követi inkább, s többé-kevésbé alkalmazkodik ahhoz, amin nem tud változtatni. Az 1945–1948 közötti, sok vidéki emberben reményt keltő időszak után, az 1940-es évek végétől a falusiak nemcsak a körükben legnépszerűbb pártot, valamint a helyi társadalmak egyéb szervezeteit, például a gazdaköröket veszítették el, de a diktatúra körülményei közepette 1945–1948 között emelkedésnek indult állampolgári öntudatuk is semmivé lett. Tetézte mindezt annak elvesztése, ami a parasztok többsége szemében a legszentebb dolognak számított: a földé. Pontosan tartom tehát a század második felének kimagasló erkölcsi tartású, s ezért fontos igazságok kimondására hivatott társadalomtudósa, Bibó István megállapítását: ebben a korban, s különösen annak kezdetén „a parasztság gerincének megtörése” történt Magyarországon.

Az „élni kell” elve, helyesebben gyakorlata azonban végül e nehézségeken is felülkerekedett – a mezőgazdaságiak és a falusiak egyébként egyre kevésbé azonosítható rétege (már 1970 körül a falun élők többsége nem mezőgazdasági főfoglalkozású volt) alkalmazkodott azokhoz a feltételekhez, amelyek az 1960-as évek elejére kialakultak és állandósultak. És amikor lehetősége nyílt, mint az 1960-as évek második felétől, ösztönösen kihasználva a joghézagokat és nem törődve az ideológiai jelszavakkal, vállalkozásokba kezdett. Elindítva egy újabb társadalomtörténeti folyamatot, amelyet találóan „kispolgárosodás” elnevezéssel illet az újabb társadalomtudományi irodalom.